

A „FELELŐSSÉG” A KORAI WITTGENSTEIN FILOZÓFIAI HORIZONTJÁN

GÁSPÁR LÁSZLÓ ERVIN

Wittgenstein „etikai állásfoglalását” perfekcionizmus (vö: Shustermann 2016: 20), antropológiai konzervativizmus (Nyíri Kristóf), abszolút értékek elvetése, világtól való akarati függés rezignált feladása jellemzi, így nem interszjektív, hanem „spontán felelősség”-ről beszélhetünk esetében (Györgyjakab, 2000: 45). Etika és tudomány viszonya logikailag nem írható le (vö: Mekis, 2000: 53), az etika kifejtése „kudarc” (lásd: Kevin Cahill). Abból kiindulva pedig, hogy Frege szerint, a tudományos mű nem azonos elvi instrukcióival (vö: Conant, 182), a *Logikai-filozófiai értekezés* legfeljebb csak mondható és nem mondható demarkációjának kézikönyve lehet. A Ludwig von Fickerhez írt 1919-es levélben Wittgenstein bevallása szerint meg sem írta jelentősebb, etikai részét a műnek. Amit viszont leírt: „...nem létezhetnek etikai kijelentések”, „az etikát nem lehet kimondani”, és „transzcendentális” (6.42-6.421). De a kimondhatatlan etika mellé, mégis oda kerül a „miért van inkább valami...” heideggeri kérdéssel analóg gondolat, mely szerint, „[n]em az a misztikum, hogy milyen a világ, hanem az, hogy van (Tr, 6.44), vagyis a világ sub specie aeterni, egész, időtlen szemlélete (vö: Tr, 6.45). Mindez egy olyan antimetafizikus rendszerbe ágyazódik, melynek az igaz kijelentések összességét alkotó természettudomány a mintája (Tr, 4.1). Az értekezés mechanikára tett utalásai világossá teszik, hogy alapmodellje, „a természettudomány központi diszciplínája”, a fizika – ahogyan később C. F. Weiszäcker megfogalmazta (Weizsäcker, 33).

A fiatal Wittgenstein egyik intellektuális bálványa is e tudomány képviselője volt, Ludwig Boltzmann már Schopenhauer-esszéjében filozófiai antinómiák és apriorisztikus elvek fizikalista feloldásának lehetőségéről beszélt (vö: Boltzmann, 137) – aligha véletlen, hogy Wittgenstein a bal és jobb kezes kesztyűk fedésbehozhatatlansági problémáját négydimenziós térben megoldhatónak tekintette. Azon túl, hogy a *Tractatus*ban megjelenő logikai problémák is konkrétan felmerültek a fizikus írásaiban (vö: Boltzmann 66-67; Tr, 3.323), a Wittgenstein által olvasott Hertz-féle *Mechanika* recenziójában, Boltzmann méltatta a newtoni rendszer szimbólumalkalmazási hibáját korrigáló szándékot (vö: Hertz, 9), s ezt egyúttal a „rég metafizika” kritikájával hozta összefüggésbe (vö: Boltzmann, 88). Beidegződésnek tekintette ok-okozati összefüggések keresését (Boltzmann, 139), s választóvonalat húzva „mai és régi

metafizika” közé (vö: Boltzmann, 172), amellelt foglalt állást, hogy létezhet ún. „földközeli metafizika”, amely céljai összeérnek a tudományával (vö: Boltzmann, 104). A régi metafizikát „tapasztalati tudományok” által kikúrálható „lelki migrénnek” tartotta. (vö: Boltzmann, 198). Egyúttal elismerte, hogy általános kérdések elvesznek az analízis során, viszont jelentősegteljesek azon pillanatok, amikor valami egész képe tárul elénk (vö: Boltzmann, 14).

Az osztrák fizikus kétségtelenül befolyásolta a realitás nyelvileg adekvát és inadekvát rétegének wittgensteini megítélését, és azon szándékát, hogy a „régí metafizika” kereteit szétfeszítő új, konzisztens rendszerbe ágyazza elképzelését. Ennek része az *akarát* és a világ eseményei közötti kauzális korreláció megszüntetése (Tr, 6.373). A *szükségszerű* logikán kívül minden történés *véletlennek* és *kauzalitás* tévhitnek minősítése (Tr, 6.3-6.37; Tr, 6.41). Az igazságlehetőségek *valószínűségi értelmezése* (vö: 2.013), *tér és idő* relativisztikus felfogása (Tr, 6.3611). A *modellközpontú szemlélet*, miszerint eltérő finomságú hálók illeszthetők a jelenségekre (Tr, 6.342), így világleírásunk élesség és homályosság tartományában skálázható, vagyis episztemikus korlátaink, *látásmódunk opacitása* szabja meg jelentés- és értelemadás szemantikai folyamatát, így „világhoz” való hozzáférésünk „nyelvileg behatárolt”. A dologi és mentális létezők eliminálásával, a karteziánus szubsztanciadualizmus által generált problémák is a boltzmanni értelemben vett „régí metafizika” relikviáivá váltak. S mivel a leképezés deduktív-nomologikus modelljében nem előre adott *valóságot* vizsgálunk, hanem a leírás szimbólumai révén konstruálunk valamit, amit jobb híján *realitásnak* nevezünk, a szimbólumalkalmazás került figyelmének centrumába. A fizikus Max Born (1964) későbbi előadása mintegy visszaigazolja az osztrák filozófus korai nézeteit: „[s]zimbólumok révén hatolunk be a fizikai realitásba” (Born 360), minthogy szimbólumok strukturális relációja fejezi ki az invariáns *törvényszerűségeket* (vö: Born, 202, 282). A korai Wittgenstein elgondolásának posztnewtoniánus fizikalista szemlélettel megvonható párhuzamait erősíti, a modern fizikában érvényesülő szemcsézetség (opacitás), meghatározatlanság (indeterminizmus) és viszonylagosság (relativitás) elve.

Az indeterminista felfogás és a világhoz való episztemikus hozzáférés körül kibontakozó vita egyik állomása volt, amikor Born az 1920-as évek közepére kijelentette, hogy a szubatomi világ állapotát nem lehet 19. század eleji determinista felfogás szerint leírni (vö: Born 74), 1948-as előadássorozatában már magabiztosan deklarálta: a kvantumelmélet mentes „determinisztikus előítéletektől” és statisztikus jellegű (Born 48). Max Planck a harmincas évekre szintén elismerte, a komplexitás és lépték behatárolja oksági összefüggések feltárását (vö: Planck 193). Noha Niels Bohr figyelmeztetett, hogy „a fizikusokat csak igen alapos okok kényszeríthették az oksági elv feladására” (Bohr

44-45), Heisenberg határozatlansági relációja Planckot elriasztotta saját felfedezésének konzekvenciájától (vö: Planck 202). Bohr Einsteinnel folytatott polémiaja megerősítette elképzelését, hogy „le kell mondanunk a klasszikus oksági ideálról, és a fizikai valósággal szemben elfoglalt álláspontunkat teljesen revideálnunk kell” (Bohr 96).

Tudományos módszer és a világ átfogó szemléletét pozicionáló elgondolás dilemmái nem csak a korai Wittgenstein művére voltak jellemzők, hanem a kor elméleti fizikusainál is megfogalmazódtak. E vita kardinális eleme volt, a klasszikus mechanika gondolatkísérlete, Laplace „átfogó intelligenciá”-ja, melyet Planck „ideális szellemként” revideált (vö: Planck 210). Planck nem fogadta el pályatársainak ellenvetését, miszerint az „ideális szellem” fizikai törvényekre épülő entitás (vö: Planck 212). Hans Reichenbach ugyanis a francia tudós megismerő intelligenciáját malíciózusan „Laplace szupermenjé”-nek titulálta, mert kozmosza állapotfázisának megismeréséhez – minthogy saját megismerési kapacitása is része a vizsgált halmaznak –, természetfelettinnek kellene lennie. A kor elméleti fizikájának kiemelkedő képviselőjétől meglepő módon, Planck szerint a „reális külvilág létezésében” is úgy hiszünk, hogy „közvetlen kutatás számára hozzáférhetetlen”, ezért nincs elvi akadály, „hogy az ideális szellem létezésében higgyünk” ami szintén nem lehet kutatás alanya (vö: Planck 212). Szerinte „ideális szelleme” nem antropomorfizálható – minthogy Laplacenál az episztemikus valószínűség, megfigyelőképességünk korlátait fejezi ki, ami viszont egy „ideális szellem” számára irreleváns. Amennyiben megkérdeznénk ezen intellektust – mondja Planck –, hogyan szerzi jövőre vonatkozó ismereteit, könnyen azt a választ kaphatnánk: »Te ahhoz a szellemhez hasonlítasz, amelyiket megértesz, nem hozzám« (Planck 212-213). Vagyis naivan járunk el, ha időbeliségre épülő konceptuális kereteink, igeidőket tartalmazó grammatikánk kategóriái között feltett kérdéseinkre, ugyanilyen nyelven adott válaszokat várunk. Persze Bohr is elismerte, hogy a természet megértéséhez a miénktől teljesen eltérő nyelvet kell használnunk. *A tudás egysége* (1954) amerikai előadásában az ebből adódó paradoxont úgy érzékeltette, hogy feltehetően „csak úgy tudunk számot adni az élet jellegzetes ismertetőjegyeiről, ha lemondunk az élet szokásos értelemben vett magyarázatáról” (Bohr, 122). Minthogy konvencionális nyelvhasználatunk kommunikációra és nem megismerésre alkalmas (vö: Tr. 4.002).

Planck álláspontja megelőlegezve Hempel-dilemmáját, azon feltevésre épül, hogy kurrens tudásunk alapján kérdezzünk egy olyan intelligenciát, aki számára a természet erői és az emberi lélek időtől független egységben jelenik meg, így a leírásukra alkalmas univerzális nyelv birtokában van. Így a Bohr által komplementárisnak tekintett természeti és etikai régiók átfogó szemléletére alkalmas intelligencia emberi nyelvi válaszai, Planck kiábrándító konklúziója

szerint, számunkra tartalomnélküliek és semmitmondók lesznek. S a kvantumfizika úttörőjeként ismét egy tőle váratlan, Wittgenstein gondolatait megelőlegező kijelentést tesz: „rövidlátó formalizmusunk” minden logikailag meg-alapozhatatlan tétel értéktelennek fog minősíteni. Wittgensteinnél e dilemmák már korábban megfogalmazódtak, szerinte még ha az élet értelmének megoldása és a végső kérdésekre adható kimerítő válaszok megadhatók is, ezek egyrészt nem rendszerünkön belül volnának, másrészt triviálisnak tűnhetnének: egyfelől „[a] világ értelmének a világon kívül kell lennie” (Tr, 6.41), „[...]a] térben és időben való élet rejtélyének megoldása téren és időn kívül fekszik. / (Nem természettudományos problémákat kell itt megoldani.)” (Tr, 6.4312). Másfelől az élet értelmének felismeréséből nem következik közölhetősége, hogy „miben is áll ez az értelem” (vö: *Notebooks* 1916. 07. 07., Tr, 6.521). Ugyanis kívül esik azon logocentrikus elváráson, hogy csak feltehető kérdések válaszolhatók meg (Tr, 6.5). Ezért ha Planck ideális szellemének válaszai semmitmondók, az annyit tesz, hogy nem vagyunk kérdések feltételére alkalmas nyelv birtokában, formalizmusunk alkalmatlan életproblémáink megválaszolására (vö: Tr, 6.52).

Wittgenstein azért jut hasonló következtetésre, mint Planck, mert a világ sub specie aeterni szemlélete analóg a német fizikus „ideális szellemének” ötletével, ugyanis időtlen. Ami problematikus, minthogy a *tény* logikája és a *lehetőség* modalitása, múlt és jövő irreverzibilis tapasztalati láncolatával függ össze: a „tapasztalatok” szerveződését, a múlt eseményeiből jövőbeliekre való következtetés miatt entrópia, fizikailag egyre valószínűbb folyamatok bekövetkezése jellemzi. Wittgenstein következetesen nem tapasztalatról, hanem „szemléletről” beszél, minthogy időtlen lény esetében nem volna különbség múlt és jövő, tények és lehetőségek között, nem létezne számára emberi értelemben vett időbeli „tapasztalat” sem.

A posztnewtoniánus szemlélet platformján viszont nincs olyan szuperpozíció, mint Laplace intelligenciája vagy Planck „ideális szelleme”, akiknek perspektívájából elérhető a rendszer „egésze”. Az episztemikus bizonytalanság a kulcsa azon kijelentésnek, mely nem is kíván pálcát törni az indeterminizmus körül kibontakozó vita felett: „[a]z akaratszabadság abban áll, hogy nem tudhatunk most a jövőbeli cselekedetéről” (Tr, 5.1362). Konklúziója nem kevésbé lehangoló mint Plancké: szabadságunk záloga, az episztemikus korlátainkból eredő tudatlanság. De ha birtokában is volnánk e tudásnak, akkor sem lehetne bázisa etikának. 1929-es gondolat kísérletében olyan emberről beszélt, aki „mindent tud”, „ismeri a világ összes élő és holt testének mozgását, és minden embernek, aki csak élt valaha, az összes tudatállapotát”. „Képzeljük el” – mondja Wittgenstein –, „ez az ember mindent amit csak tud, beleír egy nagy könyvbe”

(Wittgenstein, 1990: 8). (Planckhoz hasonlóan, ő sem foglalkozik ennek logikai lehetetlenségével.)

A könyv „tartalmazná az összes relatív értékítéletet” – pl. hogy valaki „jó” zongorista – „valamint az összes igaz tudományos állítást, s végső soron az összes lehetséges igaz kijelentést”, tehát időbeli tényeket és lehetőségeket. Wittgenstein után mondhatjuk, hogy tartalmazhatna például olyan leírásokat, miszerint J. F. Kennedy 1963-ban lett merénylet áldozata, s tényként tartalmazná a könyv, hogy mi volt Lee Harvey Oswald szerepe a gyilkosságban, és hogy Jack Ruby miért lőtte agyon Oswaldot, stb. A Wittgenstein-család történetét is tartalmazná a könyv, például hogy bátyjának, a zongorista karrier előtt álló Paulnak az Első Világháborúban tragikus módon, találat érte jobb karját, amit amputálni kellett. Ám lényeges, hogy a könyv minden kijelentése egyenrangú volna, nem tartalmazna „abszolút értelemben fennkölt, fontos vagy jelentéktelen” kijelentést. A „mindenttudó” személy könyvének megírásakor nem akadályozná episztemikus korlátok. Wittgenstein ugyanitt írja, „[h]a például világgönyvünkben egy gyilkosság leírását olvasnánk az összes fizikai és pszichikai részlettel, ezeknek a tényeknek a pusztá leírása nem tartalmazna semmit, amit etikai állításnak nevezhetnénk. A gyilkosság pontosan azon a szinten volna, mint akármilyen más esemény, például az, hogy egy kő le hull. Persze lehet, hogy ennek a leírásnak az olvasása fájdalmat vagy dühöt vagy más érzelmet kelt bennünk, vagy pedig olvashatnánk arról a dühről vagy fájdalomról, amit ez a gyilkosság másokban kiváltott, amikor hallottak róla, de ezek is pusztán csak tények, tények, és megint csak tények, és nem etika”.

A tapasztalati tények szerinti relatív „jó útnak” olyannak kellene lennie, mondja Wittgenstein, amit „logikai szükségszerűséggel” kellene bejárni. Például szükségszerűen jól kellene zongoráznunk, habarcsot kevernünk, vagy semmiképpen nem kellett volna meghalnia J. F. Kennedynak stb., és mindenkinek szűgyellnie kellene magát, aki nem így tesz vagy érez. Erre mondja, hogy „ez agyrém” – mert nincs „abszolút bíró” kényszerítő erejével rendelkező tényállás. Nincs a priori jó, mert, mint írta *Tractatus*-ában: „[...] tapasztalatunk egyetlen része sem a priori egyben”, amit látunk és leírhatunk, „másképpen is lehetne. / A dolgoknak nincs a priori rendjük” (Tr, 5.634). És itt érkezik el az 1929-es előadás gondolatmenete a döntő részhez: az egyetlen „abszolút érték” olyan „élmény” volna, mint a „világ létezése feletti csodálat”, hogy »Milyen rendkívüli, hogy egyáltalán valami is létezik!« vagy »Milyen rendkívüli, hogy létezik a világ!«. Csakhogy ez „visszaélés a nyelvvel”, „értelmetlenség”, mert csak „fennálló eseten csodálkozni” vagy lehetségesen fennálló eseten csodálkozni értelmes dolog. Azon pl., miszerint csodálatos a lemenő Nap, vagy akár a balszerencsés véletlen, melynek során egy eltévedt lövedék éppen egy zongorista karrier előtt álló osztrák tiszt karját találta el, stb. Wittgenstein egy

oroszlánfejet növesztő ember példáján szemlélteti, hogy a jelenség tudományos, élettani feltárásával minden „csodaszerűség” elillanna. Másként: az események szövedékének legkisebb alkotóeleméig történő szétszálazása a jelenségeket a tények egységes magyarázati modelljébe korporálja, melyben a „logikus történeti előzmények” és „következmények” e szempontból diszkvalifikálódnak, mert események sohasem szükségszerűek. Ezen gondolat olyan szokatlan etikai narratívát prolongál, amelyben események jövőbeli kimenetére nagyobb pontossággal lehet approximatív becslést tenni, mint amilyen pontos okozati összefüggéseket lehet rekonstruálni a múlt eseményei alapján.

A 20. század elején kibontakozó új posztnewtoniánus tudomány a Kopernikusz óta érvényes tendenciát erősítette, mely az embert decentralizálta. E felfogás alapján, nem vagyunk okok és célok urai, csak a jövő eseményeire van némi befolyásunk. Ám kétséges, hogy az etika „lehetetlensége” vagy neutralizálása dezantropomorfizálás is egyúttal. Max Born magvas megállapítása szerint az indeterminista világkép – így a korai Wittgenstein részleges indeterminizmusa is – éppen a felelősség felértékelődését vonja maga után, mely nagyobb mint valaha. Egy valószínűségi elmélet keretein belül, rajtunk múlik, milyen események valószínűbbek. Egyetlen mozdulatunk elég események valószínűségfelhőjének összeomlásához és más események esélyének növekedéséhez. A szemléletmód, mely szerint nem kapaszkodhatunk esszenciális etikai értékítéletekbe és a világ tényei statisztikai-valószínűségi platformon állnak, nem mond ellent a morális felelősség fogalmának, hanem erősíti azt – Wittgensteinnel szólva, cselekvések „kimondhatatlan” terhét hárítja ránk.

IRODALOM

Boltzmann, Ludwig: On the Development of the Methods of Theoretical Physics in Recent Times (1899). Theoretical Physics and Philosophical Problems. Selected Writings. Edited by Brian McGuinness. D. Reidel Publishing, Dordrecht-Holland, Boston-U.S.A. 1974.

Bohr, Niels: Atomfizika és emberi megismerés. Gondolat, Budapest, 1984.

Born, Max: Válogatott tanulmányok. Gondolat, Budapest, 1973.

Cahill, Kevin: Ethics and the „Tractatus”: A Resolute Failure. *Philosophy*, Jan., 2004. Vol. 79, No. 307 (Jan., 2004), 33-55

Conant, James: Elucidation and nonsense in Frege and early Wittgenstein. In: The New Wittgenstein. (Ed. Alice Crary, Rupert Read) Routledge, London, 2000.

- Dain, Edmund: Eliminating Ethics: Wittgenstein, Ethics, and the Limits of Sense. *Philosophical Topics*, Fall 2014, Vol. 42, No. 2, Contemporary *Tractatus* (Fall 2014), 1-11
- Györgyjakab Izabella: Etikai kérdésfeltevés Wittgensteinnál. *Kellék*, 2000. 15-16.
- Györgyjakab Izabella: Logika és etika a Tractatusban. *Magyar Filozófiai Szemle*. 2001. 2.
- Hertz, Heinrich: The Principles of Mechanic. London, MacMillan, 1899.
- Mekis Péter: Wittgenstein és az esztétika. *Kellék*, 15-16. 2000.
- Nyíri Kristóf: Ludwig Wittgenstein. Kossuth, Budapest, 1983.
- Planck, Max: Válogatott tanulmányok. Gondolat, Budapest, 1982.
- Weizsäcker, Carl Friedrich: Idő, fizika, metafizika. In. A modern tudományok emberképe. (Szerk. Krzysztof Michalski) Gondolat, Budapest, 1988.
- Wiggins David: Wittgenstein on Ethics and the Riddle of Life. *Philosophy*, Jul., 2004, Vol. 79, No. 309, 363-391
- Shusterman, Richard: A filozófiai életvitel példázatai – Dewey, Wittgenstein, Foucault. (Ford. Horváth Nóra) *Műhely*, 2016. 2. 12-23
- Walker, Jeremy: Wittgenstein's Earlier Ethics. *American Philosophical Quarterly*, Oct., 1968, Vol. 5, No. 4 (Oct., 1968), 219-232
- Wittgenstein, Ludwig: Előadás az etikáról. (Ford. Babarczy Eszter) *Nappali ház*. Irodalmi és művészeti szemle. 1990. 1., 7-11.
- Wittgenstein, Ludwig: Logikai-filozófiai értekezés. Akadémiai, Budapest, 1989.
- Wittgenstein, Ludwig: Notebooks 1914-1916. Basil Blackwell, Oxford, 1998.